(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

<u>प्रकाशनयोग्य</u>

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयातील

फौजदारी अपीलीय अधिकारक्षेत्रात

फौजदारी अर्ज क्रमांक १२५५/१९९९

पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज आणि इतर ... याचिकाकर्ते

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य आणि इतर ... उत्तरवादी

सह

<u>फौजदारी अर्ज क्रमांक १२५६/१९९९ फौजदारी अर्ज क्रमांक १३६७/१९९९ रिट याचिका (सी) नंबर ३१६/ २००८</u>

<u>अवमान याचिका (सी) क्रमांक ४७/ २०११</u>

<u>मधील</u>

<u>२००८ ची रीट याचिका (क) नंबर ३१६/ २००८</u>

<u>हस्तांतरित याचिका नंबर (क) २७ /२०११</u>

<u>आ दे श</u>

(भारताचे सरन्यायाधीश) आर.एम. लोढा

०३.०९.२०१४ रोजी पोलीस चकमकींच्या तपासात कोणत्या कार्यपद्धतीचा अवलंब करावा या प्रश्नावर युक्तिवाद ऐकण्यात आला.सध्याचा आदेश वरील प्रश्नापुरता मर्यादित आहे.

२. पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीजने (थोडक्यात, 'पी. यू. सी. एल.') मुंबई उच्च न्यायालयासमोर दाखल केलेल्या तीन रिट याचिकांमध्ये, मुंबई पोलीस आणि कथित गुन्हेगारांमधील सुमारे ९९ चकमकी, ज्याच्या परिणामी १९९५ ते १९९७ दरम्यान सुमारे १३५ लोकांचा मृत्यू झाला, त्यांच्या सत्यतेचा किंवा अन्यथा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला होता.इतर गोष्टींबरोबरच, खालील प्रार्थना करण्यात आल्याः

१) उत्तरवादी क्र. १ ते ३ गेल्या एका वर्षात पोलीस चकमकीत ठार झालेल्या व्यक्तींची संख्या, त्यांची नावे, पत्ते, ते कोणत्या परिस्थितीत मारले गेले, या हत्ये संबंधी चौकशी असल्यास, आणि इतर संबंधित माहिती आणि त्यांनी केलेल्या कारवाईबाबत, जर असेल तर, तपशील सादर करणे.

२) उत्तरवादी क्र.१ असे कि, मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन आणि भारतीय दंड संहितेच्या इतर तरतुदी आणि इतर संबंधित कायद्यांच्या उल्लंघनासाठी प्रथमदर्शनी जबाबदार आढळलेल्या पोलिस अधिकाऱ्यांविरुद्ध महाराष्ट्र राज्य भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०२ आणि इतर कायद्यांनुसार गुन्हा नोंदवेल;

३) चौथ्या प्रतिवादीला निर्देश देणे. , मुंबईचे कोरोनर तपशीलवार अहवाल आणि कोरोनर्स कायदा १८७१ च्या तरतुदींनुसार त्यांनी केलेल्या कारवाईचा तपशील सादर करतील;

४) केवळ मुंबई शहरातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात झालेल्या सर्व पोलीस चकमकी, ज्यामध्ये पोलीस चकमकीत लोक मारले गेले आहेत किंवा जखमी झाले आहेत, त्यांची चौकशी करून या न्यायालयाला अहवाल देण्यासाठी योग्य प्राधिकरणाला निर्देश देणे;

५) कलम २१ आणि मानवाधिकार कायदा १९९३ मधील इतर तरतुदींनुसार महाराष्ट्र राज्य मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्याचे महाराष्ट्र राज्याला निर्देश देणे.

६) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ सह वाचलेल्या कलम २१ अंतर्गत जीवन आणि स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाच्या हमीच्या उद्देशाने नियोजन आणि चकमकी आयोजित करण्यासाठी राज्य सरकारला योग्य मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्याचे निर्देश देणे.

३. तीन रिट याचिकांच्या तथ्यांकडे तपशीलवार लक्ष देणे आवश्यक नाही.न्यायालयाने वरील प्रार्थनांचा विचार करताना, उच्च न्यायालय राज्यातील पोलिसांना खालील मार्गदर्शक तत्त्वांचे आवश्यक आणि अनिवार्यपणे पालन करण्याचे निर्देश दिले होते हे सांगणे पुरेसे आहे.

१. जेव्हा जेव्हा प्रतिवादींना-पोलिसांना गुप्त माहिती मिळते किंवा गंभीर गुन्ह्यांशी संबंधित गुन्हेगारी हालचाली आणि कृत्यांबद्दल माहिती मिळते, तेव्हा ती केस डायरीमध्ये नोंदवली जाईल.जर प्राप्तकर्ता अधिकारी हा एखाद्या विशिष्ट पोलीस ठाण्याचा पोलीस अधिकारी असेल, तर संबंधित नोंद सर्वसाधारण रोजनिशी करावी लागेल आणि जर प्राप्तकर्ता अधिकारी हा

वरिष्ठ पोलीस अधिकारी असेल, तर संबंधित नोंद वेगळ्या रोजनिशी ठेवावी लागेल आणि त्यासाठी तरतूद करावी लागेल आणि नंतर पद्धतीविषयक कायद्यानुसार पाठपुरावा करावा लागेल.

२. कोणतीही चकमक संपली आहे आणि व्यक्ती मारल्यागेल्या आहेत किंवा जखमी झाल्या आहेत आणि फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १५४ च्या अनुसार ते एकतर मौखिक किंवा लेखी स्वरूपात पोलिसांना कळविले जाते , ते त्या विशिष्ट पोलिस ठाण्याच्या गुन्हे नोंदणीमध्ये नोंदवले जाईल आणि पुढे उच्च अधिकाऱ्यांना आणि न्यायालयाला मूळ प्रतींसह उपरोक्त प्रथम खबरी अहवाल कोणत्याही विलंब न करता योग्य मार्गाने त्वरित पाठविला जाईल जेणेकरून कोणत्याही विलंब न करता न्यायालयात पोहोचता येईल.फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १५७(१) अन्वये आदेशित केलेल्या अहवालाचे पालन संबंधित पोलिस ठाण्याने करणे आवश्यक आहे.

३. विशिष्ट पोलीस ठाण्याच्या संबंधित पोलीस अधिकाऱ्याने गुन्हे नोंदवहीमध्ये प्रथम माहिती अहवाल नोंदवून कायदेशीर कार्यवाही सुरु झाल्यानंतर, घटनेच्या किंवा कारवाईच्या चकमकीच्या जागेची विद्यमान भौतिक वैशिष्ट्ये टाळण्यासाठी किंवा नष्ट करण्यासाठी किंवा विकृत करण्यासाठी गुन्हेगारीच्या जागेचे रक्षण करण्यासाठी मनुष्य किंवा मनुष्यांना नियुक्त करून पोलिसांचा तपास कर्मचारीवर्ग अशी पावले उचलेल. पोलिसांच्या तपास कर्मचाऱ्यांकडून घटनेची तपासणी होईपर्यंत आणि स्थळ पंचनामा आणि जप्ती पंचनामा तयार होईपर्यंत घटनेच्या जागेचे हे पहारे सुरू राहतील.

४.चकमकीच्या कारवाईत सहभागी असलेला पोलिस अधिकारी आणि स्वतंत्र तपास पथक, यांनी सदर गुन्हेगाराला ताब्यावर आणून जेरबंद केल्यानंतर गुन्हेगारांचे किंवा धोकादायक गॅंगस्टरच्या बोटांचे ठस्से आणि चकमकीत वापर झालेली शस्त्रे सुरक्षित करण्यासाठी ताबडतोब सर्व आवश्यक प्रयत्न आणि व्यवस्था करेल. सदर बोटांचे ठसे, जे योग्यरित्या घेतले आणि जतन केले गेले आहेत, ते रासायनिक विश्लेषकांकडे मृतदेहाच्या बोटांच्या ठशांची तुलना करण्यासाठी पाठवणे आवश्यक आहे.

५. घटनेच्या ठिकाणी किंवा ऑपरेशन चकमकीच्या ठिकाणी सापडलेले साहित्य आणि रक्ताने माखलेली माती आणि रक्ताने माखलेले साहित्य आणि नमुना माती आणि इतर हलवता येण्याजोग्या भौतिक वैशिष्ट्यांसह अशी सामग्री देखील तपास कर्मचार्यांद्वारे स्वतंत्र साक्षीदारांनी प्रमाणित केलेल्या वसुली पंचनाम्याच्या आवरणाखाली जप्त केली जाईल.

६.ज्या ठिकाणी चकमकीची कारवाई घडली आहे त्या ठिकाणाची नेमकी तारीख आणि प्रत्यक्ष ठिकाण निश्चित करण्यासाठी, घटनास्थळाचा पंचनामा तयार केल्यावर उपरोक्त स्वतंत्र तपास पथकाने एकतर स्वतःहून किंवा सर्वेक्षण विभागाच्या कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने उक्त ठिकाणाच्या विद्यमान भौतिक वैशिष्ट्यांच्या भौगोलिक रचनेशी संबंधित (स्थलाकृतिबद्दल) एक स्थूल रेखाचित्र तयार केले पाहिजे .

७. उपरोक्त स्वतंत्र तपास पथकाकडून कोणताही विलंब न करता घटनास्थळीच मरणान्वेषण पंचनामा तयार केला जाईल आणि फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६१ अन्वये त्यातील साक्षीदारांचे जबाब नोंदवले जातील आणि मरणान्वेषण पंचनामा तयार करून वरील प्रकरणातील नोंदीसह आणि प्रथम माहिती अहवालासह कोणत्याही विलंबाविना न्यायालयात पाठविला जाईल.

८. ऑपरेशन चकमकीदरम्यान जखमी गुन्हेगार जिवंत आढळल्यास, त्यांना त्वरित वैद्यकीय मदत दिली जावी एवढेच नव्हे, तर दंडाधिकाऱ्यांद्वारे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६४ अन्वये त्यांची विधाने नोंदीवण्यासाठी पोलिसांकडून व्यवस्था आणि प्रयत्न केले जातील, जर शक्य असेल तर आणि नसेल तर संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्याने रुग्णालयाच्या कर्मचारीवर्ग वेळेचा आणि वस्तुस्थितीचा उल्लेख करून योग्यरित्या प्रमाणित केले की अशी विधाने अभिलेखनवताना जखमी अशा स्थितीत होते की ते विधाने देऊ शकतील आणि त्यात संलग्न डॉक्टरांकडून संबंधित प्रमाणपत्रे देऊ शकतील.

९. पुढील साक्षीदारांची तपासणी केल्यानंतर आणि आरोपी किंवा आरोपी व्यक्तींना सुरक्षित ठेवण्याबरोबरच तपास पूर्ण केल्यानंतर, संबंधित पोलिसांना पुढील कार्यवाहीसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७३ अंतर्गत आवश्यकतेनुसार सक्षम अधिकार क्षेत्रक्षेत्राच्या न्यायालयाला अंतिम अहवाल पाठवण्याचे निर्देश दिले जातात.

१०. एकतर प्रथम खबरी अहवाल पाठवताना किंवा मार्गदर्शक एन. ओ. एस. मध्ये संदर्भित सामान्य डायरी नोंदीसह पाठवताना. १ आणि २, संबंधित पोलिसांनी कोणत्याही परिस्थितीत कोणताही विलंब टाळावा, तसेच त्या दृश्याची भौगोलिक रचना आणि नमुना माती आणि रक्ताने माखलेल्या मातीसह रक्ताने माखलेल्या सामग्रीची पुनर्प्राप्ती दर्शविणारे खडतर रेखाचित्र इतर दस्तऐवजांसह, म्हणजे स्पॉट पंचनामा, पुनर्प्राप्ती पंचनामा-हे सर्व अतिशय महत्वाचे दस्तऐवज असल्याचे दिसते-प्रतिवादींना-पोलिसांना कोणत्याही विलंबाविना संबंधित अधिकार क्षेत्रक्षेत्राच्या न्यायालयात पाठविण्याचे निर्देश देखील दिले जातात.

४. पी. यू. सी. एल. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या सवलतींच्या पर्याप्ततेवर समाधानी नव्हती आणि परिणामी, त्याने निकाल आणि दिनांक १ च्या आदेशाच्या विरोधात तीन एस. एल. पी. दाखल केल्या. या तीन याचिकांशी इतर काही बाबी जोडल्या गेल्या आहेत.

५. सुरुवातीच्या रजेच्या मंजुरीनंतर, ०५.११.२००८ ला वरील दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर हे प्रकरण विचारार्थ आले. त्या दिवशी, अपीलकर्त्यांची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्री. प्रशांत भूषण यांनी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने (थोडक्यात, 'एन. एच. आर. सी.') जारी केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे आणि त्यांच्या स्वतःच्या सूचना न्यायालयासमोर ठेवल्या.या प्रकरणाचे गांभीर्य लक्षात घेऊन, न्यायालयाने त्या दिवशी केंद्र सरकार, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना या न्यायालयाकडून या प्रकरणातील अंतिम निर्देश/मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्याबाबत विचार करण्यासाठी नोटीस बजावण्याचे निर्देश दिले.नोटीस बजावल्यानंतर, केंद्रशासित प्रदेश, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी त्यांचे प्रतिज्ञापत्र दाखल केले आहेत.

६. या प्रकरणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन, आम्ही या प्रकरणात न्यायालयाला मदत करण्यासाठी श्री. गोपाल शंकरनारायणन यांची न्यायमित्र म्हणून नियुक्ती केली. विद्वान सल्लागार श्री. शंकरनारायणन यांनी सखोल संशोधन आणि अभ्यासानंतर सूचना/मार्गदर्शक तत्त्वांसह त्यांची लेखी सादरीकरणे आमच्यासमोर ठेवली.

७ . भारतीय राज्यघटनेचे कलम २१ 'मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याच्या अधिकाराची' हमी देते. मानवी हक्कांच्या कोणत्याही उल्लंघनाकडे या न्यायालयाकडून गंभीरपणे पाहिले जाते कारण जीवनाचा अधिकार हा संविधानाच्या कलम २१ द्वारे हमी दिलेला सर्वात मौल्यवान अधिकार आहे. कलम २१ द्वारे हमी प्रत्येक व्यक्तीसाठी उपलब्ध आहे आणि राज्यालाही त्या अधिकाराचे उल्लंघन करण्याचा अधिकार नाही.

८. डि. के. बासू[१] मध्ये , हे न्यायालय कोठडीतील हिंसाचार आणि पोलीस कोठडीतील मृत्यूंशी संबंधित होते. अटकेच्या किंवा स्थानबद्धतेच्या सर्व प्रकरणांमध्ये त्या संदर्भात कायदेशीर तरतुदी केल्या जाईपर्यंत पालन करण्याच्या आवश्यकता तयार करताना, या न्यायालयाने प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून काही निर्देश जारी केले. असे करताना, न्यायालयाने परिच्छेद २९ (अहवालाचे पृष्ठ ४३३) मध्ये खालील महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे नोंदवली:

> २९. पोलीस अधिकाराचा गैरवापर आपण कसा तपासू शकतो? कारवाईची पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व हे कदाचित दोन संभाव्य सुरक्षा उपाय आहेत ज्यावर या न्यायालयाने भर दिलाच पाहिजे. मूलभूत मानवी मूल्यांशी

---

१. डि. के. बासू वि. पश्चिम बंगाल राज्य; [(१९९७)१ एससीसी ४१६]

सुसंगत असलेल्या पोलीस दलाची कार्यसंस्कृती, प्रशिक्षण आणि अभिमुखता योग्यरित्या विकसित करण्यासाठी देखील लक्ष देणे आवश्यक आहे. पोलिसांच्या प्रशिक्षण पद्धतीमध्ये पुनर्रचनेची गरज आहे. या दलात मूलभूत मानवी मूल्यांचा समावेश करणे आणि घटनात्मक मूल्यांप्रती संवेदनशील बनवणे आवश्यक आहे. तपास हाताळणाऱ्या पोलिस कर्मचाऱ्यांची वृत्ती आणि दृष्टीकोन बदलण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे जेणेकरून ते पुसतपासदरम्यान (इंटेरोगेशन) मूलभूत मानवी मूल्यांचा त्याग करणार नाहीत आणि पुसतपासाच्या (इंटेरोगेशन) संशयास्पद प्रकारांचा अवलंब करणार नाहीत. पारदर्शकता आणण्याच्या दृष्टीने, चौकशीदरम्यान काही वेळा अटक केलेल्या व्यक्तीच्या वकिलाची उपस्थिती पोलिसांना चौकशीदरम्यान थर्ड-डिग्री पद्धतींचा वापर करण्यापासून रोखू शकते.

९. या न्यायालयाने ओम प्रकाश [२] (परिच्छेद ४२, अहवालाचे पृष्ठ ९५) मध्ये केलेली निरीक्षणे लक्षात घेण्यासारखी आहेतः

> ४२. केवळ आरोपी एक भयंकर गुन्हेगार आहे म्हणून त्याला ठार मारणे हे पोलिस अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य नाही. निःसंशयपणे, पोलिसांना आरोपींना अटक करून त्यांच्यावर (संपरीक्षा) खटला चालवावा लागतो. गुन्हेगारांना संपवणाऱ्या आणि या घटनेला चकमक (एन्काउंटर) म्हणून प्रक्षेपित करणाऱ्या ट्रिगर-हॅपी (गोळीबार करून हिंसक प्रतिक्रिया देण्यास तयार असणाऱ्या) पोलिस कर्मचाऱ्यांना या न्यायालयाने वारंवार फटकारले आहे.

(ओम प्रकाश आणि इतर विरुद्ध .सचिव, गृह विभाग, रांची-१ आणि एएनआर यांच्या माध्यमातून झारखंड राज्य. ; [(२०१२) १२ एससीसी ७२]

अशा हत्यांचा निषेध व्हायला हवा. आपल्या फौजदारी न्याय प्रशासन प्रणालीद्वारे त्यांना कायदेशीर म्हणून मान्यता मिळालेली नाही. ते राज्य पुरस्कृत दहशतवादासारखे आहे. परंतु, कर्तव्य बजावत असलेल्या पोलिसांवर हल्ले करून त्यांना ठार मारण्याची प्रकरणे आहेत या वस्तुस्थितीकडे कोणीही दुर्लक्ष करू शकत नाही. अशा घटनांमध्ये वाढ होत आहे आणि या वस्तुस्थितीची न्यायालयीन दखल घेणे आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत पोलिसांना गुन्हेगारांना अटक करण्याचे त्यांचे कायदेशीर कर्तव्यही पार पाडावे लागते, तसेच त्यांना स्वतःचे संरक्षणही करावे लागते. खटला चालवण्याच्या मंजुरीची आवश्यकता पोलिस कर्मचार्‍यांना संरक्षण देते, ज्यांना कधीकधी लोकांच्या जीवनाचे आणि मालमत्तेचे रक्षण करण्यासाठी आणि हल्ल्यापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी गुन्हेगारांवर कठोर कारवाई करणे आवश्यक असते. जोपर्यंत त्यांची कृती अक्षम्य, दुष्ट हेतूने आणि सूडबुद्धीने केलेली आहे हे सिद्ध करण्यासाठी अधिक्षेप करण्यायोग्य पुरावा नोंदवला जात नाही, तोपर्यंत त्यांच्यावर खटला चालवला जाऊ शकत नाही. त्यांच्यावर खटला चालवण्यासाठी मंजुरी ही पूर्वअट असायला हवी. अशा पोलीस कर्मचाऱ्यांना हे आवश्यक संरक्षण देते. मंजुरीबाबतची याचिका सुरुवातीला उपस्थित केली जाऊ शकते.

१०. राष्ट्रीय गुन्हे नोंद खाते (नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो) , २०१३ ची आकडेवारी लक्षात घेण्यासारखी आहे. तक्ता १४.२ मध्ये '२०१३ (घटनावार) मध्ये पोलिसांच्या गोळीबारात मारले गेलेले किंवा जखमी झालेले लोक ' या शीर्षकाखाली असे दर्शविले आहे की, २०१३ मध्ये 'दंगल

नियंत्रण', 'दरोडाविरोधी कारवाई', 'अतिरेकी आणि दहशतवाद्यांविरुद्ध' आणि 'इतरांविरुद्ध' अशा ६८४ वेळा पोलिसांच्या गोळीबारात १०३ नागरिक मारले गेले आणि २१३ जखमी झाले आणि पोलिसांच्या बाबतीत ४७ ठार आणि ११५८ जखमी झाले.

१०.१ तक्ता १५. १ मध्ये २०१३ मध्ये देशभरात दहशतवादी/अतिरेकी कारवायांमध्ये, दरोड्याच्या मोहिमांमध्ये किंवा दंगलखोर जमाव आणि इतर गुन्हेगारांनी केलेल्या छाप्यांमध्ये ठार झालेल्या पोलिस कर्मचाऱ्यांचा तपशील देण्यात आला आहे.

१०.२ तक्ता १६.१ मध्ये २०१३ दरम्यान पोलीस कर्मचाऱ्यांविरुद्ध नोंदवलेल्या तक्रारी/प्रकरणांची यादी दिली आहे. २०१३ या वर्षात ५१११२० तक्रारी प्राप्त झाल्या, त्यापैकी २६६४० तक्रारी खोट्या किंवा निराधार घोषित करण्यात आल्या. उर्वरित १४९२८ तक्रारी विभागीय पद्धतीने हाताळण्यात आल्या. यापैकी ३८९६ तक्रारी नियमित विभागीय कारवाईसाठी नोंदवले गेले तर ७९९ संपरीक्षा / दोषारोपपत्रासाठी पाठविण्यात आले होते. पूर्ण झालेल्या खटल्यांमध्ये ५३ जणांना दोषी ठरविण्यात आले. विभागीय कार्यवाहीमध्ये ५४४ जणांना सेवेतून बडतर्फ करण्यात आले आणि ३९८० जणांना तीव्र शिक्षा सुनावण्यात आली होती.

१०.३ २०१३ मध्ये पोलिसांनी केलेल्या मानवी हक्क उल्लंघनाच्या घटना तक्ता १६.२ मध्ये दर्शविल्या आहेत. या तक्त्यात केवळ दोन बनावट चकमकी (दोन्ही आसाममधील) सूचीबद्ध आहेत. दिलेली आकडेवारी त्याच्या अचूकतेबद्दल शंका निर्माण करते.

११. काही देशांमध्ये जेव्हा एखादा सशस्त्र पोलिस अधिकारी गोळीबारात सहभागी असतो, तेव्हा घडलेल्या घटनेची कसून चौकशी केली जावी यासाठी कठोर मार्गदर्शक तत्त्वे आणि प्रक्रिया आहेत. भारतात, दुर्दैवाने, अशी संरचित मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कार्यपद्धती अस्तित्वात

नाहीत जिथे पोलीस गोळीबारात सामील असतात आणि अशा गोळीबारात विषयांकित व्यक्तीचा मृत्यू होतो. आमचे असे मत आहे की, काही मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करणे हे या न्यायालयाचे घटनात्मक कर्तव्य आहे, ज्याचे पालन केल्याने कायदा हातात घेणाऱ्या गुन्हेगारांना योग्य ते शासन करण्यात मदत होईल.

१२. श्री प्रशांत भूषण, PUCL (पी यू सी एल) चे विद्वान वकील यांनी खालील मार्गदर्शक तत्वे सुचवली आहेत:

> जेव्हा जेव्हा पोलिसांना गुन्हेगारी हालचाली किंवा गंभीर गुन्ह्यांशी संबंधित कारवायांविषयी कोणतीही गुप्त माहिती किंवा सूचना प्राप्त होते, तेव्हा ते प्रकरण दैनिकीमध्ये (केस डायरी) प्रविष्ट केले जावे. जर प्राप्तकर्ता अधिकारी हा विशिष्ट पोलीस ठाण्याचा पोलीस अधिकारी असेल तर संबंधित नोंद सर्वसाधारण दैनिकेत करणे आवश्यक आहे आणि जर प्राप्तकर्ता अधिकारी उच्च दर्जाचा पोलीस अधिकारी असेल तर संबंधित नोंद वेगळ्या दैनिकेत ठेवली पाहिजे आणि त्यासाठी ती प्रदान केली गेली पाहिजे आणि नंतर प्रक्रियात्मक कायद्यानुसार पाठपुरावा केला पाहिजे.
>
> चकमकी आणि ज्या प्रकरणांमध्ये राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (एन. एच. आर. सी.)/ राज्य मानवाधिकार आयोग (एस. एच. आर. सी.) यांनी जप्त केलेल्या अशा इतर बाबींचा तपास करण्यासाठी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (एन. एच. आर. सी.)/ राज्य मानवाधिकार आयोग (एस. एच. आर. सी.) शी संलग्न असलेले एक समर्पित तपास पथक/स्वतंत्र पोलिस संवर्ग स्थापन/ तयार केले

जावे. जोपर्यंत असे समर्पित पथक/पोलिस संवर्ग स्थापन होत नाही, तोपर्यंत चकमकीतील मृत्यू/जखमींशी संबंधित बाबी तपासासाठी सी. बी. आय. (CBI) /एस. एच. आर. सी. (SHRC) सारख्या स्वतंत्र तपास संस्थेकडे सोपवणे अनिवार्य आहे. तपास कोण करेल याचे निर्देश एन. एच. आर. सी. (NHRC) / एस. एच. आर. सी. (SHRC) देईल.

जेव्हा जेव्हा पोलिस दल एखाद्या चकमकीत सामील असेल तेव्हा त्यांनी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (एन. एच. आर. सी.)/ राज्य मानवाधिकार आयोग (एस. एच. आर. सी.) आणि स्थानिक पोलिस ठाण्याला चकमकीची माहिती ताबडतोब कळवावी आणि एन. एच. आर. सी./एस. एच. आर. सी. चे असे तपास पथक येईपर्यंत कोणतेही दूषण टाळण्यासाठी, बोटांचे ठसे इत्यादी जतन करण्याबाबतच्या इतर मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करण्याच्या अधीन राहून परिसर सील करावा.

जेव्हा एखाद्या पोलिस अधिकाऱ्याला फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या (सीआरपीसीच्या) कलम १५४ च्या पुरःसरण पोलिस दल आणि इतरांमधील चकमकीच्या कारवाईदरम्यान झालेल्या मृत्यू किंवा जखमींबाबत कोणतीही माहिती तोंडी किंवा लेखी प्राप्त होते. तेव्हा त्याने त्या विशिष्ट पोलीस ठाण्याच्या गुन्हे नोंदवहीमध्ये किंवा इतर कोणत्याही योग्य नोंदवहीमध्ये माहिती प्रविष्ट करावी आणि योग्य मार्गाद्वारे कोणताही विलंब न करता त्वरित अहवाल (प्रथम माहिती अहवाल) न्यायालयात पाठवावा. या अहवालाच्या प्रती संबंधित राज्याच्या पोलीस महासंचालक (डी. जी. पी.) आणि एन. एच. आर. सी.

(NHRC) / एस. एच. आर. सी.(SHRC) सह उच्च अधिकाऱ्यांनाही पाठवल्या जातील. अशा चकमकीतील मृत्यूसंबंधीचा अहवालही पोलीस महासंचालक (डी. जी. पी.) ने एन. एच. आर. सी. (NHRC) ला पाठवावा. चकमकीतील मृत्यूचा अहवाल एन. एच. आर. सी. (NHRC) आणि पोलीस महासंचालक (डी. जी. पी.) यांना पाठवण्यात पोलीस ठाण्याचे प्रभारी अधिकारी अपयशी ठरल्यास पोलीस महासंचालक (डी. जी. पी.) त्यांच्यावर शिस्तभंगाची कारवाई करतील. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १५७(१) अन्वये आदेशित केलेल्या अहवालाचे देखील संबंधित पोलीस स्टेशनने पालन केले पाहिजे.स्वतंत्र तपास पथकाने गुन्ह्याचे दृष्य संरक्षित करण्यासाठी पुरुष किंवा पुरुषांची प्रतिनियुक्त करून अशी पावले उचलेल जेणेकरून घटनास्थळाची किंवा ज्या ठिकाणी चकमक झाली तेथील विद्यमान भौतिक वैशिष्ट्ये नष्ट किंवा विद्रूप होण्याचे टाळता येईल. घटनास्थळाचे हे संरक्षण उपरोक्त स्वतंत्र तपास पथकाद्वारे घटनेची तपासणी होईपर्यंत आणि घटनास्थळाचा पंचनामा आणि जप्ती पंचनामा तयार होईपर्यंत चालू राहील.

चकमकीच्या कारवाईत सहभागी असलेला पोलिस अधिकारी आणि स्वतंत्र तपास पथक, यांनी सदर गुन्हेगाराला ताब्यावर आणून जेरबंद केल्यानंतर गुन्हेगारांचे किंवा धोकादायक गॅंगस्टरच्या बोटांचे ठस्से आणि चकमकीत वापर झालेली शस्त्रे सुरक्षित कर्ण्यासाठी ताबडतोब सर्व आवश्यक प्रयत्न आणि व्यवस्था करेल. सदर बोटांचे ठसे, जे योग्यरित्या घेतले आणि जतन केले गेले

आहेत, ते रासायनिक विश्लेषकांकडे मृतदेहाच्या बोटांच्या ठशांची तुलना करण्यासाठी पाठवणे आवश्यक आहे.

घटनास्थळी किंवा ज्या ठिकाणी चकमकीची कारवाई झाली त्या ठिकाणी सापडलेले साहित्य आणि रक्तमिश्रित माती आणि रक्ताचे डाग असलेले साहित्य आणि नमुना माती आणि इतर हलवता येण्याजोगे (जंगम) भौतिक वैशिष्ट्ये देखील स्वतंत्र तपास पथकाद्वारे स्वतंत्र साक्षीदारांनी साक्षांकित केलेल्या जप्ती पंचनाम्याखाली जप्त केले जाईल.

ज्या ठिकाणी चकमकीची कारवाई घडली आहे त्या ठिकाणाची नेमकी तारीख आणि प्रत्यक्ष ठिकाण निश्चित करण्यासाठी, घटनास्थळाचा पंचनामा तयार केल्यावर उपरोक्त स्वतंत्र तपास पथकाने एकतर स्वतःहून किंवा सर्वेक्षण विभागाच्या कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने उक्त ठिकाणाच्या विद्यमान भौतिक वैशिष्ट्यांच्या भौगोलिक रचनेशी संबंधित (स्थलाकृतिबद्दल) एक स्थूल रेखाचित्र तयार केले पाहिजे.

उपरोक्त स्वतंत्र तपास पथकाकडून कोणताही विलंब न करता घटनास्थळीच मरणान्वेषण पंचनामा तयार केला जाईल आणि फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६१ अन्वये त्यातील साक्षीदारांचे जबाब नोंदवले जातील आणि मरणान्वेषण पंचनामा तयार करून वरील प्रकरणातील नोंदीसह आणि प्रथम माहिती अहवालासह कोणत्याही विलंबाविना न्यायालयात पाठविला जाईल.

पोलिसांच्या कारवाईदरम्यान होणाऱ्या मृत्यूच्या सर्व प्रकरणांमध्ये दंडाधिकारी चौकशी नेहमीच व्हायला हवी. अशा चौकशीत मृत व्यक्तीच्या जवळच्या नातेवाईकांना नेहमीच सहभागी करून घेतले पाहिजे.

प्रत्येक प्रकरणात जेव्हा पोलिसांविरुद्ध त्यांच्याकडून गुन्हेगारी कृत्य केल्याचा आरोप करून तक्रार केली जाते , ज्यामुळे सदोष मनुष्यवधाचा दखलपात्र खटला बनतो, तेव्हा या संदर्भात प्रथम खबरी अहवाल भारतीय दंड विधानाच्या (आय. पी. सी.) योग्य कलमांखाली नोंदविला जाणे आवश्यक आहे. अशा प्रकरणाची चौकशी देखील उपरोक्त तपास पथकाद्वारे केली जाईल.

दंडाधिकाऱ्यांच्या चौकशीत/उक्त तपासात दोषी आढळलेल्या सर्व दोषी अधिकाऱ्यांवर त्वरित खटला आणि शिस्तभंगाची कारवाई करणे आवश्यक आहे.अशा दोषी अधिकाऱ्यांवर तपास संस्थेद्वारे खटला चालवला जाईल.अशा दोषी अधिकाऱ्यांवर निलंबनाची कारवाई झाली पाहिजे.

मृत व्यक्तीच्या वारसांना भरपाई देण्याचा प्रश्न प्रत्येक प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थितीवर अवलंबून असेल आणि तो एन. एच. आर. सी.(NHRC) द्वारे निश्चित केला जाईल.तथापि, एखाद्या चकमकीच्या वेळी पोलीस पथकाकडून मारल्या गेलेल्या प्रत्येक प्रकरणात, दिलेली भरपाई ही सरकारने कर्तव्यादरम्यान दहशतवाद्यांकडून मारल्या गेलेल्या पोलीस अधिकाऱ्याच्या आश्रितांना देण्यात आलेल्या नुकसानभरपाई इतकीच असली पाहिजे.

चकमकीतील त्यांच्या भूमिकेनुसार संबंधित अधिकाऱ्यांना कोणत्याही प्रकारे क्रम मोडून पदोन्नती, रोख पुरस्कार किंवा शौर्याचे बक्षीस दिले जाणार नाही, कारण यामुळे अधिकाऱ्यांना चकमकी आयोजित करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळू शकते.

राज्यातील पोलीस कारवाईतील मृत्यूच्या सर्व प्रकरणांचे सहा महिन्यांचे विवरण पोलीस महासंचालक आयोगाकडे पाठवतील, जेणेकरून ते अनुक्रमे जानेवारी आणि जुलैच्या १५ व्या दिवसापर्यंत आयोगाच्या कार्यालयात पोहोचू शकतील. शवविच्छेदन अहवाल आणि चौकशी अहवाल, जसे उपलब्ध असतील तसे आणि चौकशी अहवालांसह निवेदन खालील स्वरूपात पाठविण्यात यावेत: -

१. तारीख आणि घटनास्थळ.

२ . पोलिस स्टेशन, जिल्हा.

३. . मृत्यूला कारणीभूत ठरणारी परिस्थितीः

i) चकमकीदरम्यान स्वसंरक्षणाकरिता :

II) गैरकायद्याने जमलेल्या जमावास विखुरण्याच्या प्रक्रियेत

iii) अटकेस अडथळा करताना.

४. घटनेतील संक्षिप्त तथ्ये

५. फौजदारी प्रकरण क्र.

६. तपास करणारी संस्था

७. दंडाधिकाऱ्यांच्या चौकशीचे / वरिष्ठ अधिकाऱ्यांद्वारे केलेली चौकशीचे निष्कर्ष:

अ) मृत्यू घडल्यास जबाबदार असणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्यांची नावे आणि पदनाम उघड करणे; आणि

ब) बळाचा वापर करणे न्याय्य होते की नाही आणि केलेली कारवाई कायदेशीर होती.

पोलीस चकमकीत ठार झालेल्या व्यक्तींची ओळख पटविण्यासाठी त्यांची छायाचित्रे आणि इतर तपशीलांची जाहिरात दूरचित्रवाणीवर (Tele Vision), वर्तमानपत्रे इ. वर केली जावी.

चकमकीनंतर केलेल्या शवविच्छेदनाच्या संदर्भात असे शवविच्छेदन किमान तीन पात्र डॉक्टरांच्या उपस्थितीत जिल्हास्तरीय शासकीय रुग्णालयात होणे अत्यावश्यक आहे, त्यापैकी एक वरिष्ठ डॉक्टर असणे आवश्यक आहे.अशा सर्व शवविच्छेदनाची ध्वनिचित्रफीत (videotape) करणे आवश्यक आहे आणि अशा ध्वनिचित्रफीतिच्या (videotape) प्रती जतन केल्या पाहिजेत.

चकमकीदरम्यान जखमी झालेले गुन्हेगार जिवंत आढळल्यास, त्यांना ताबडतोब वैद्यकीय मदत दिली जावी इतकेच नव्हे तर फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६४ अन्वये त्यांचे जबाब नोंदवण्याची व्यवस्था आणि प्रयत्न स्वतंत्र तपास पथकाद्वारे, शक्य असल्यास दंडाधिकाऱ्यांसमोर आणि तसे नसल्यास संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यासमोर केले जावेत व ते रुग्णालयातील

कर्मचाऱ्यांनी रीतसर साक्षांकित करून वेळ व वस्तुस्थिती नमूद करावी की, असा जबाब नोंदवितांना जखमी इसम अशा स्थितीत होता की, तो जबाब नोंदवू शकेल आणि त्यास संबंधीत डॉक्टरांचे प्रमाणपत्र जोडण्यात यावेत.

पुढील साक्षीदारांची तपासणी केल्यानंतर आणि आरोपी किंवा आरोपींना सुरक्षित करण्यासाठी तपास पूर्ण केल्यानंतर, स्वतंत्र तपास पथकाला पुढील कार्यवाहीसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७३ नुसार आवश्यक असलेल्या सक्षम अधिकारक्षेत्राच्या न्यायालयाकडे अंतिम अहवाल पाठविण्याचे निर्देश दिले जात आहेत.

प्रथम खबरी अहवाल किंवा मार्गदर्शक तत्व क्रमांक १ व २ मध्ये संदर्भित सर्वसाधारण दैनंदिनी नोंदीसह (General diary entry) पाठवतांना संबंधित पोलीस/स्वतंत्र तपास पथकाद्वारे त्यांत यत्किंचितही विलंब नसावा, तसेच दृश्याचे स्थलाकृती रेखाटन आणि पुनर्प्राप्त सामग्री तसेच रक्ताचे डाग असलेल्या सामग्री सोबत मातीचा नमुना आणि रक्तमिश्रित मातीचा नमुना व इतर दस्तऐवज जसे की, घटनास्थळ पंचनामा, पुनर्प्राप्त पंचनामा असे महत्वाचे कागतपत्र ताब्यात घेऊन संबंधित पोलिसांनी विलंब न करता संबंधित अधिकार क्षेत्रातील न्यायालयाकडे पाठवावेत असे निर्देश देण्यात आले आहेत.

१३. एन.एच.आर.सी. (NHRC) द्वारे तयार केलेल्या पोलिस कारवाईत झालेल्या मृत्यूच्या प्रकरणांमध्ये अनुसरण करावयाची सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे/प्रक्रिया खालीलप्रमाणे वाचावीत:

क) जेव्हा पोलिस ठाण्याच्या प्रभारी पोलिस अधिकाऱ्याला पोलिसांसोबत झालेल्या चकमकीत मृत्यू झाल्याची माहिती मिळते तेव्हा त्याने ती माहिती योग्य नोंदवही (Register) मध्ये नोंदवावी.

ख) जर त्याच पोलीस ठाण्यातील पोलीस अधिकारी चकमकीतील सदस्य असतील व ज्यांच्या कृतीमुळे मृत्यू झाला, अशा प्रकरणांचा तपास राज्य गुन्हे शाखा/गुन्हे अन्वेषण विभाग यासारख्या अन्य स्वतंत्र तपास यंत्रणेकडे सोपविला जाणे इष्ट आहे.

ग) जेव्हा जेव्हा पोलिसांवर त्यांच्याकडून गुन्हेगारी कृत्य केल्याचा आरोप करणाऱ्या विशिष्ट तक्रारी केल्या जातात, ज्यामध्ये सदोष मनुष्यवधाचे दखलपात्र प्रकरण बनते, तेव्हा भारतीय दंड संहितेच्या योग्य कलमांखाली यासंबंधीचा प्रथम खबरी अहवाल नोंदविला गेला पाहिजे. अशा प्रकरणाची चौकशी राज्य गुन्हे शाखा/गुन्हे अन्वेषण विभाग किंवा इतर कोणत्याही विशेष तपास संस्थेमार्फत केली जाईल.

घ) पोलिस कारवाईदरम्यान होणाऱ्या मृत्यूच्या सर्व प्रकरणांची दंडाधिकाऱ्यांद्वारे होणारी चौकशी शक्य तितक्या लवकर, शक्यतो तीन महिन्यांच्या आत होणे आवश्यक आहे.अशी चौकशी करताना मृताचे नातेवाईक, चकमकीच्या परिस्थितीची माहिती असलेले प्रत्यक्ष साक्षीदार, पोलीस ठाण्यातील नोंदी इत्यादी तपासणे आवश्यक आहे.

ङ) दंडाधिकारी चौकशी/पोलिस तपासात दोषी आढळलेल्या सर्व दोषी अधिकाऱ्यांवर त्वरित खटला आणि शिस्तभंगाची कारवाई सुरू केली पाहिजे.

च) घटना घडल्यानंतर लगेच संबंधित अधिकाऱ्यांना क्रम डावलून पदोन्नती किंवा त्वरित शौर्य पुरस्कार दिले जाणार नाहीत. हे सुनिश्चित केले पाहिजे कि जेव्हा संबंधित अधिकाऱ्याचे शौर्य निःसंशयपणे प्रस्थापित केले जाते तेव्हाच असे पुरस्कार दिले जावेत अथवा शिफारस करण्यात यावी.

छ) (अ) राज्यांमधील पोलिस कारवाईतील मृत्यूची सर्व प्रकरणे अशा मृत्यूच्या ४८ तासांच्या आत जिल्ह्याचे वरिष्ठ पोलिस अधीक्षक/पोलिस अधीक्षक आयोगाला खालील स्वरूपात कळवतीलः

१. घटना घडली ती तारीख आणि ठिकाण
२. पोलिस स्टेशन, जिल्हा
३. मृत्यूला कारणीभूत ठरणारी परिस्थितीः
(i) चकमकीत स्वसंरक्षणाकरिता
II) गैरकायद्याने जमलेल्या जमावास विखुरण्याच्या प्रक्रियेत
iii) अटकेस अडथळा करताना.
(iv) इतर परिस्थिति
४. घटनेतील संक्षिप्त तथ्ये
५. फौजदारी प्रकरण क्र.
६. तपास करणारी संस्था

(ब) राज्यातील पोलीस कारवाईतील मृत्यूच्या सर्व प्रकरणांचा दुसरा अहवाल वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक/पोलीस अधीक्षकांद्वारे तीन महिन्यांच्या आत आयोगाला खालील माहिती प्रदान करून पाठविण्यात यावा:

१. शवविच्छेदन अहवाल

२. मरणोत्तर अहवाल

३. दंडाधिकाऱ्यांच्या / वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या चौकशीचे निष्कर्ष:

(i) मृत्यूला जबाबदार असणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याचे नाव आणि हुद्दा

ii) बळाचा वापर करणे न्याय्य होते की नाही आणि केलेली कारवाई कायदेशीर होती का?

(iii) स्वसंरक्षणाच्या अधिकाराच्या वापराचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी बंदुकीची दारूच्या (Gun Powder) अवशेषांची उपस्थिती तपासण्यासाठी मृत व्यक्तीच्या 'हँडवॉश' च्या न्यायवैद्यक तपासणीचा अहवाल; आणि

(iv) मृत व्यक्ती आणि त्याच्या साथीदारांनी वापरल्याचा आरोप असलेल्या शस्त्रांच्या तपासणीवर बॅलिस्टिक तज्ञाचा अहवाल.

१४. भारतीय संघ राज्याने आपल्या प्रतिप्रतिज्ञापत्रात उच्च न्यायालयाने तयार केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांवर आणि त्याचप्रमाणे पी.यु.सी.एल. (PUCL) च्या विद्वान वकिलांनी सुचविलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांवर भाष्य केले आहे. भारतीय संघराज्याने त्यांच्या अंमलबजावणीतील व्यावहारिक अडचणींसह विविध बाबींवर तसेच काही मार्गदर्शक तत्त्वांवर आपली नाराजी व्यक्त केली आहे. राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या संदर्भात, उच्च न्यायालयाने तयार केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांवर आणि पी.यु.सी.एल. (PUCL) द्वारे सुचविलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांवर त्यांची मते एकसारखी नाहीत. काही मार्गदर्शक तत्त्वांच्या संदर्भात, काही राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी

त्यांच्या अंमलबजावणीतील व्यावहारिक अडचणींच्या आधारावर ती मान्य न करण्याच्या भारतीय संघराज्याच्या भूमिकेचे समर्थन केले आहे. काही राज्यांनी कोणताही मृत्यू किंवा चकमक घडते तेव्हा त्यांच्याकडून कोणत्या प्रक्रियेचे पालन केले जाते ते ठळकपणे दर्शविले आहे.अशा प्रकरणांच्या तपासाबाबत, काही राज्यांनी ठळकपणे दर्शविले आहे की अशा प्रकरणांचा तपास त्याच पोलीस ठाण्यातील अधिकारी/कर्मचाऱ्यांकडून करता येऊ शकत नाही आणि अशा प्रकरणांचा तपास काही उच्च अधिकारी करत असल्याची खात्री करण्यात यावी.दुसरीकडे, काही राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांनी असे म्हटले आहे की प्राथमिक तपास स्थानिक पोलिसांकडून केला जाऊ शकतो कारण स्थानिक पोलिस हे स्थानिक गुन्हेगारांशी आणि गुन्हेगारांच्या विशिष्ट कार्यपद्धतीशी परिचित असतात.

15. पुढे जाण्यापूर्वी आम्ही ही बाब अभिलेखावर नोंदवू ईच्छीतो की, उच्च न्यायालयाने तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे, पी.यु.सी.एल.(PUCL) द्वारे सुचविलेली मार्गदर्शक तत्त्वे आणि एन.एच.आर.सी. (NHRC) द्वारे जारी केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे आणि त्यांची स्विकार्हता किंवा अन्य, तसेच केंद्र/राज्ये/केंद्रशासित प्रदेश आणि त्यांच्या टिप्पण्या व त्यांचे स्वतःची टिपणे यांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी विद्वान न्यायमित्र यांनी केलेल्या प्रयत्नांबद्दल ते कौतुकास पात्र आहेत.

१६. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ मध्ये असे म्हटले आहे की, कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेव्यतिरिक्त कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवन किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाणार नाही. या न्यायालयाने वेळोवेळी सांगितले आहे की अनुच्छेद २१ हे संविधानाद्वारे पवित्र आणि श्रेष्ठ अधिकार प्रदान करते ज्याचे उल्लंघन कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय केले जाऊ शकत नाही.अनुच्छेद २१ देशातील प्रत्येक व्यक्तीला वैयक्तिक स्वातंत्र्याची हमी देते ज्यामध्ये मानवी सन्मानाने जगण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे.

१७. भारतीय राज्यघटनेतील कलम २१ आणि इतर तरतुदींनी दिलेल्या हमीनुसार, अनेक वैधानिक तरतुदी वैयक्तिक स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि मूलभूत मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतात. नागरिकांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे आणि जीवनाचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने घटनात्मक आणि वैधानिक तरतुदी असूनही, पोलिस चकमकीत मृत्यूची प्रकरणे सुरूच आहेत. या न्यायालयाला वेळोवेळी चकमकीच्या प्रकरणांना हाताळावे लागले आहे. चैतन्य कालबाग[३] प्रकरणामध्ये, हे न्यायालय घटनेच्या कलम ३२ अंतर्गत दाखल केलेल्या रिट याचिकेबाबत चिंतित होते, ज्यामध्ये पोलीस चकमकीत २९९ व्यक्तींच्या कथित हत्येसाठी निःपक्षपाती चौकशीची मागणी करण्यात आली होती.न्यायालयासमोर सादर केलेली तथ्ये आणि परिस्थिती नुसार न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, कायदा आणि सुव्यवस्थेचे रक्षक प्रत्यक्षात त्यांच्याकडून अपेक्षित असलेल्या शिस्त संहितेचे पालन करतात आणि ते निष्पाप नागरिकांचे संरक्षक म्हणून काटेकोरपणे काम करतात हे सुनिश्चित करण्याची अत्यावश्यक गरज होती.

१८. आर. एस. सोधी[४] प्रकरणामध्ये, या न्यायालयात राज्यघटनेच्या कलम ३२ अंतर्गत पंजाबमधील अतिरेकी आणि स्थानिक पोलिसांमधील चकमकीत १० व्यक्ती ठार झाल्याची नोंद असलेल्या घटनेशी संबंधित एक रिट याचिका दाखल करण्यात आली होती. न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, "जीवितहानी खऱ्या चकमकीमुळे झाली की बनावट चकमकीमुळे झाली हे असे प्रकरण आहे ज्याची सखोल चौकशी आणि बारकाईने तपास करणे आवश्यक आहे". तपासातील विश्वासार्हता कमी होऊ नये याची खात्री करण्यासाठी न्यायालयाने तपास केंद्रीय अन्वेषण विभागाकडे (थोडक्यात, "सी. बी. आय.") सोपवला.

---

३ चैतन्य कालबाग आणि इतर विरुद्ध उत्तरप्रदेश राज्य आणि इतर ; [(१९८९) २ एस. सी. सी. ३१४]
४ आर. एस. सोधी, ॲडव्होकेट विरुद्ध उत्तरप्रदेश राज्य आणि इतर ; [१९९४ सप्लिमेंट (१) एस. सी. सी. १४३]

१९. सत्यवीर सिंग राठी[५] प्रकरणामध्ये, या न्यायालयासमोरचे प्रकरण भारतीय दंड संहितेच्या (थोडक्यात, "आयपीसी") कलम ३०२/३४ अंतर्गत दंडनीय गुन्ह्यासाठी गोळीबारात सामील असलेल्या पोलिस कर्मचार्यांविरूद्ध नोंदवलेल्या प्रथम खबरी अहवालावरून (थोडक्यात, "एफआयआर") उद्भवले.तक्रारीत असा आरोप करण्यात आला होता की, पोलीस अधिकाऱ्यांनी कारला घेराव घातला होता आणि त्यात बसलेल्यांवर अंदाधुंद आणि कारणाशिवाय गोळीबार केला होता, ज्यामुळे दोघांचा मृत्यू झाला आणि तिसरा गंभीर जखमी झाला. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०२ अंतर्गत दोषसिद्धीबाबत या न्यायालयाने उच्च न्यायालय आणि संपरीक्षा न्यायालयाशी सहमती दर्शवली आणि भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०० मधील अपवाद ३ वर अवलंबून असलेल्या आरोपींनी सादर केलेला बचाव फेटाळला कारण ते सद्भावनेने किंवा त्यांच्या कर्तव्याचे योग्य पालन करत नसल्याचे आढळून आले.

२०. प्रकाश कदम[६] प्रकरणामध्ये, आरोप होता की आरोपींनी मृत व्यक्तीला खोट्या पोलीस चकमकीत संपवण्याचा निर्णय घेतला. न्यायालयाने नमूद केले की हे एक अतिशय गंभीर प्रकरण आहे ज्यामध्ये प्रथमदर्शनी काही पोलिस अधिकारी आणि कर्मचारीवर्गास त्यांच्या विरोधकाला ठार मारण्यासाठी काही खाजगी व्यक्तींनी गुंतवले होते आणि पोलिस अधिकारी आणि कर्मचारीवर्ग त्यांच्यासाठी भाडोत्री मारेकरी म्हणून काम करत होते. वरिष्ठ अधिकारी किंवा राजकारण्यांच्या आदेशांचे पालन करत असल्याच्या बहाण्याने "चकमकी" च्या नावाखाली हत्या केल्याबद्दल त्यांना माफ केले जाणार नाही, असा इशारा

---

५. सत्यवीर सिंग राठी, सहाय्यक पोलिस आयुक्त आणि इतर. वि. राज्य मार्फत केंद्रीय अन्वेषण विभाग; [(२०११) ६ एस. सी. सी. १]

६. प्रकाश कदम आणि इतर वि. रामप्रसाद विश्वनाथ गुप्ता आणि इतर ; [(२०११) ६ एस. सी. सी. १८९]

न्यायालयाने पोलिसांना दिला. 'चकमक' हे तत्वज्ञान गुन्हेगारी तत्त्वज्ञान आहे, असे न्यायालयाने म्हटले.

२१. ओम प्रकाश २ प्रकरणामध्ये, तक्रारदाराच्या मुलाचा बनावट पोलीस चकमकीत खून केल्याचा आरोप आरोपींविरुद्ध होता.शवविच्छेदनाचे छायाचित्रण करण्यासाठी एन. एच. आर. सी. च्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन केले गेले नसले तरीदेखील ही चकमक खरी असल्याचे न्यायालयाने म्हटले.

२२. बी.जी. वर्गीस[७] प्रकरणामध्ये या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दोन रिट याचिका हाताळल्या. रिट याचिका (फौजदारी) क्रमांक ३१/२००७ मध्ये असे म्हटले आहे की २००३-२००६ या वर्षात गुजरात राज्यात पोलीस चकमकीत २१ हत्या झाल्या. तथाकथित पोलीस चकमकी खोट्या होत्या आणि पोलीस अधिकाऱ्यांनी शांत डोक्याने त्या व्यक्तींच्या हत्या केल्याचा आरोप करण्यात आला.कायद्याचे राज्य स्थापित करण्यासाठी आणि प्रत्येक प्रकरणातील सत्य समोर आणण्यासाठी पोलीस चकमकीच्या अशा सर्व प्रकरणांच्या चौकशीचे आदेश देण्याची विनंती रिट याचिकेत करण्यात आली होती, जे याचिकाकर्त्याच्या मते बनावट होते. अन्य रिट याचिका (फौजदारी) क्र. ८३/२००७ मध्ये, पोलिस चकमकीत एका व्यक्तीच्या हत्येशी संबंधित आरोप करण्यात आले होते. हे देखील बनावट चकमकीचेच एक उदाहरण असल्याचा आरोप करण्यात आला होता, ज्यात पोलिसांच्या गुन्हे शाखेच्या अधिकाऱ्यांनी शांत डोक्याने आणि पूर्वनियोजित पद्धतीने पीडित व्यक्तीला ठार मारले होते. सर्व बनावट चकमकींच्या विशेष तपास पथकाद्वारे स्वतंत्र चौकशीचे आदेश देण्याची विनंती रिट सर्व बनावट चकमकींच्या विशेष

---

७ बी.जी. वर्गीस वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर ; [(२०१३) ११ एससीसी ५२५]

तपास पथकाद्वारे स्वतंत्र चौकशीचे आदेश देण्याची विनंती रिट याचिकेत करण्यात आली होती.या न्यायालयासमोर हे प्रकरण प्रलंबित असताना, गुजरात राज्याने पोलिस चकमकींच्या तपासासाठी देखरेख/नियंत्रण प्राधिकरण आणि विशेष कृती दल स्थापन केले होते.या न्यायालयाच्या माजी न्यायाधीशाची देखरेख/नियंत्रण प्राधिकरणाचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती करण्यात आली असल्याने, या न्यायालयाने देखरेख/नियंत्रण प्राधिकरणाच्या अध्यक्षांना दोन रिट याचिकांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कथित बनावट चकमकीच्या सर्व प्रकरणांची चौकशी करण्याची आणि त्यांची सखोल चौकशी करण्याची विनंती केली जेणेकरून प्रत्येक प्रकरणात सर्व आणि संपूर्ण सत्य समोर येईल.

२३. रोहताश कुमार[८] प्रकरणामध्ये पुन्हा या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाला पोलीस अधिकाऱ्यांनी केलेल्या चकमकीत एका व्यक्तीची हत्या केल्याच्या प्रकरणाचा सामना करावा लागला. बनावट पोलीस चकमकीत मृत्यू झाल्याचे आढळून आल्यानंतर न्यायालयाने एका स्वतंत्र तपास संस्थेला तपास करण्याचे निर्देश दिले जेणेकरून दोषींना न्याय मिळवून देता येईल.

२४. पोलिस चकमकीतील हत्यांसाठी स्वतंत्र तपासाची आवश्यकता असते हे दाखवण्यासाठी वरील प्रकरणांचा केवळ उदाहरणाद्वारे संदर्भ देण्यात आला आहे. पोलिसांच्या चकमकीतील हत्यांमुळे कायद्याचे राज्य आणि गुन्हेगारी न्याय व्यवस्थेच्या प्रशासनाच्या विश्वासार्हतेवर परिणाम होतो.

---

८. रोहताश कुमार विरुद्ध हरियाणा राज्य मार्फत गृह सचिव, हरियाणा सरकार, दिवाणी सचिवालय, चंदीगड आणि इतर ; [(२०१३) १४ एससीसी २९०]

२५.	भारतातील पोलिसांना एक कठीण आणि किचकट काम करावे लागते या वस्तुस्थितीकडे आपण दुर्लक्ष करत नाही, विशेषतः जेव्हा अतिरेकी, दहशतवादी, अंमली पदार्थ विक्रेते, टोळ्या संघटित करणारे तस्कर यासारख्या अनेक कट्टर गुन्हेगारांनी समाजात मजबूत मुळे रोवली आहेत, परंतु अशा गुन्हेगारांना पोलिसांनी कार्यक्षम आणि प्रभावी पद्धतीने हाताळले पाहिजे जेणेकरून त्यांना कायद्याचे पालन करून न्याय मिळवून देता येईल. पोलिस दलावरील लोकांचा विश्वास पुनर्स्थापित करण्यासाठी योग्य मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे उपयुक्त आणि प्रभावी ठरेल असे आमचे मत आहे.कायद्याच्या राजवटीने शासित असलेल्या समाजात, न्यायबाह्य हत्यांची योग्य आणि स्वतंत्रपणे चौकशी होणे अत्यावश्यक आहे जेणेकरून न्याय मिळू शकेल.

26.	विद्वान न्यायमित्र सादर करतात की जेव्हा एखादी पोलिस चकमक होते, तेव्हा तक्रार नोंदवणे; पुरावे जतन करणे; स्वतंत्र आणि निष्पक्ष तपास करणे; पीडितांना माहिती देणे आणि पंचनामा करणे महत्वाचे असते.

27.	दंड प्रक्रिया संहिता, 1973 चे कलम 174*,175* आणि 176* (थोडक्यात "संहिता") अनैसर्गिक मृत्यूच्या प्रकरणांमध्ये दंडाधिकारी चौकशीची तरतूद करतात. हे नमूद करणे योग्य आहे की बहुतेक देशांमध्ये असामान्य किंवा संशयास्पद परिस्थितीच्या प्रकरणांमध्ये मृत्यूच्या कारणाचा तपास करण्यासाठी एक प्रणाली अस्तित्वात आहे. स्पष्ट न झालेले मृत्यू अस्पष्ट राहत नाहीत आणि गुन्हेगारावर कायद्याने स्थापन केलेल्या सक्षम न्यायालयाद्वारे खटला चालवला जातो याची खात्री करून घेण्यासाठी धोरणावर प्रणाली केंद्रित आहे.

---

*कलम १७४. - आत्महत्या इत्यादी बाबत पोलिसांनी चौकशी करणे व अहवाल देणे - (१) एखाद्या व्यक्तीने आत्महत्या केलेली आहे अथवा दुसऱ्याकडून किंवा एखाद्या जनावराकडून किंवा यंत्राद्वारे किंवा अपघाताने तिची हत्या घडून आलेली

आहे अथवा अशा परिस्थितीत ती मृत्यू पावली आहे की, अन्य एखाद्या व्यक्तीने अपराध केलेला असावा असा वाजवी संशय निर्माण होतो अशी जेव्हा पोलीस ठाण्याच्या अंमलदार अधिकाऱ्याला किंवा राज्य शासनाने त्यासंबधात खास शक्ती प्रदान केलेल्या अन्य एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्याला खबर मिळेल तेव्हा, मरणान्वेषण करण्याची शक्ती प्रदान झालेल्या सर्वात जवळच्या कार्यकारी दंडाधिकाऱ्याला तो तत्काळ त्याची सूचना देईल आणि राज्य शासनाने विहित केलेल्या कोणत्याही नियमाद्वारे अथवा जिल्हा किंवा उप - विभागीय दंडाधिकाऱ्याच्या कोणत्याही सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे अन्यथा निर्देशीत करण्यात आले नसेल तर, जेथे अशा मृत व्यक्तींचा देह असेल त्या जागी तो जाईल व तेथे जवळपासच्या दोन किंवा अधिक प्रतिष्ठित रहिवाश्यांच्या समक्ष अन्वेषण करतील व त्या मृतदेहावर जेथे कोठे जखमा झाल्याचे, हाड मोडल्याचे, अंग खरचटल्याचे आणि दुखापतीच्या इतर खुणा असल्याचे आढळून येईल त्यांचे वर्णन व कशा प्रकारे किंवा कोणत्या हत्यारामुळे किंवा साधनामुळे (वापरले असल्यास) अशा खुणा झाल्या असल्याचे दिसते ते नमूद करून मृत्यूच्या दर्शनी कारणांचा अहवाल तयार करतील.

(२) पोलिस अधिकारी व अन्य व्यक्ती यांना किंवा त्यांच्यापैकी जितक्या त्या अहवालाशी सहमत असतील तितक्या व्यक्तींना त्यावर स्वाक्षरी करावी लागेल व तो तात्काळ जिल्हा दंडाधिकाऱ्याकडे किंवा उपविभागीय दंडाधिकाऱ्यांकडे पाठविला जाईल.

(३) जेव्हा -

(एक) ते प्राकरण एखाद्या स्त्रीने तिचा विवाह झाल्यापासून सात वर्षाच्या आत आत्महत्या केल्यासंबंधीचे असेल तेव्हा ; किंवा

(दोन) ते प्रकरण एखाद्या स्त्रीचा विवाह झाल्यापासून सात वर्षाच्या आत अशा कोणत्याही परिस्थितीत तिचा मृत्यू घडण्यासंबंधीचे असेल की, ज्या परिस्थितीत अशा स्त्रीच्या संबंधात दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीने अपराध केलेला असावा असा वाजवी संशय निर्माण होऊ शकतो तेव्हा ; किंवा

(तीन) ते प्रकरण एखाद्या स्त्रीचा विवाह झाल्यापासून सात वर्षाच्या आत तिचा मृत्यू घडण्यासंबंधीचे असेल आणि त्या स्त्रीच्या कोणत्याही नातेवाईकाने विनंती केली असेल तेव्हा ; किंवा

(चार) मृत्यूच्या कारणांविषयी कोणताही संशय असेल तेव्हा ; किंवा

(पाच) इतर कोणत्याही कारणासाठी पोलीस अधिकाऱ्याला तसे करणे समयोचित वाटेल तेव्हा राज्य शासन यासंबंधात विहित करतील अशा नियमांच्या अधिनतेने, तो पोलीस अधिकारी त्या मृतदेहाची तपासणी केली जावी या हेतूने सर्वात जवळच्या जिल्हा शल्यचिकित्सकाकडे किंवा राज्य शासनाने यासंबंधात नियुक्त केलेल्या अन्य अर्हताप्राप्त वैद्यकीय तज्ञाकडे तो मृतदेह पाठवेल मात्र जेणेकरून अशी तपासणी निरुपयोगी होईल इतपत तो मृतदेह वाटेत कुजेल असा धोका न पत्करता तो याप्रमाणे पाठवणे शक्य व्हावे अशा प्रकारे हवामानाची स्थिती व अंतर अनुकूल असावे.

(४) मरणान्वेषण करण्यास पुढील दंडाधिकाऱ्यांना शक्ती प्रदान करण्यात आली आहे ते असे - कोणताही जिल्हा दंडाधिकारी किंवा उप-विभागीय दंडाधिकारी व राख्या शासनाने किंवा जिल्हा दंडाधिकाऱ्याने यासंबंधी खास शक्ती प्रदान केलेला अन्य कोणताही कार्यकारी दंडाधिकारी.

28. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात (UDHR) बेकायदेशीर, मनमानी आणि संक्षिप्त फाशीच्या प्रभावी प्रतिबंध आणि तपासावर काही सामान्य तत्त्वे तयार केली आहेत. (UDHR) ने अशा प्रकारे तयार केलेल्या तत्त्वांचा उद्देश पोलिसांनी केलेल्या हत्यांचा तपास करताना स्वातंत्र्याची हमी देणे आणि गैरवर्तन, भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता आणि तपासात दुर्लक्ष होण्याची शक्यता रोखण्यात मदत करणे हा आहे.

२९. कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठीच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या आचारसंहितेनुसार (ज्यात कायद्याचे सर्व अधिकाऱ्यांचा समावेश होतो, जे पोलिस अधिकारांचा वापर करतात) असे नमूद केले आहे की कर्तव्ये पार पाडताना कायद्याची अंमलबजावणी करणारे अधिकारी मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करतील आणि त्यांचे संरक्षण करतील आणि सर्व व्यक्तींचे मानवाधिकार राखतील आणि कायम ठेवतील.ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल द्वारे कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांकडून चांगल्या वर्तनासाठी मूलभूत मानवाधिकार मानके, इतर गोष्टींबरोबरच, हे सुचवतात की , (१) परिस्थितीनुसार आवश्यक आणि कठोरपणे

---

*कलम 175. - व्यक्तींना समन्स पाठविण्याचा (बोलावण्याचा) अधिकार.(१) कलम १७४ खाली कार्यवाही करणारा पोलीस अधिकारी लेखी आदेशाद्वारे अशा पूर्वोक्त दोन किंवा अधिक व्यक्तींना उक्त अन्वेषणाच्या प्रयोजनार्थ व जी प्रकरणाच्या तथ्यांशी परिचित असल्याचे दिसत असेल अशा अन्य कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवू शकेल व याप्रमाणे समन्स पाठवण्यात आलेली प्रत्येक व्यक्ती समक्ष हजार होण्यास व यांच्या उत्तरामुळे तिला फौजदारी दोषारोपाला किंवा शिक्षेला किंवा समपहरणाला पात्र व्हावे लागण्याची शक्यता आहे अशा प्रश्नांतून अन्य सर्व प्रश्नांची उत्तरे देण्यास बांधील असेल.

(२) ज्याला कलम १७० लागू आहे असा दखलपात्र अपराध तथ्यांवरून उघडकीस आला नाही तर, पोलीस अधिकाऱ्याकडून अशा व्यक्तींना दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयात समक्ष हजर होण्यास फर्मावण्यात येणार नाही.

*१७६. मृत्यूच्या कारणांची दंडाधिकाऱ्याने चौकशी करणे - (१) जेव्हा एखादे प्रकरण कलम १७४ पोटकलम(३) चा खंड(एक) यामध्ये निर्देशिलेल्या स्वरूपाचे असेल तेव्हा मरनान्वेषण करण्याचा अधिकार प्रदान झालेल्या सर्वात जवळच्या दंडाधिकाऱ्याला कलम १७४ च्या पोटकलम (१) मध्ये उल्लेखिलेल्या अन्य कोणत्याही प्रकरणी त्याप्रमाणे अधिकार प्रदान झालेल्या कोणत्याही दंडाधिकाऱ्याला पोलीस अधिकाऱ्याने करावयाच्या अन्वेन्षणाच्या ऐवजी किंवा त्याशिवाय आणखी मृत्यूच्या करणा बाबत चौकशी करता येईल व जर त्याने तसे केले तर त्याला एखाद्या अपराधाची रीतसर चौकशी करतांना जे अधिकार, राहिले असते ते सर्व अधिकार ती चौकशी चालवितांना राहील.

गरजेचे असल्याशिवाय किमान मर्यादेपर्यंत बळाचा वापर करू नका आणि (२) न्यायबाह्य शिक्षा किंवा "गायब" करण्याची अंमलबजावनी कारण्याचे आदेश देऊ नका किंवा लपवण्याचे काम करू नका आणि तसे करण्याच्या कोणत्याही आदेशाचे पालन करण्यास नकार द्या.

३०. मिनेसोटा प्रोटोकॉल (अतिरिक्त-कायदेशीर, मनमानी आणि संक्षिप्त अंमलबजावणीच्या कायदेशीर तपासणीसाठीचा आदर्श शिष्टाचार) आवश्यक पावलांची एक लांब रेख स्थापित करतो.

(१अ)जेव्हा-
(अ) एखादी व्यक्ती मरण पावली असेल , किंवा बेपत्ता झाली असेल, किंवा

(ब) एखाद्या महिलेवर बलात्कार करण्यात आला असेल तेव्हा,

अशी व्यक्ती किंवा महिला पोलीस कोठडीत किंवा दंडाधिकाऱ्याने किंवा न्यायालयाने या संहितेअन्वये प्राधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही कोठडीत असेल तर पोलिसांनी केलेली चौकशी किंवा तपास याव्यतिरिक्त तो अपराध ज्यांचा स्थानिक अधिकारितेमध्ये करण्यात आला असेल अशा न्यायदंडाधिकाऱ्याकडून किंवा यथास्थिती महानगर दंडाधिकाऱ्याकडून सुद्धा चौकशी करण्यात येईल.

(२) अशी चौकशी चालवणारा दंडाधिकारी त्यासंबंधात त्याने घेतलेला साक्षीपुरावा प्रकरणाच्या परिस्थितीप्रमाणे यात यापुढे विहित केलेल्या कोणत्याही रीतीने नोंदवून घेईल.

(३) ज्या मृतदेहाला आधीच पुरण्यात आले असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या मृत्यूचे कारण शोधून काढण्यासाठी तिच्या मृतदेहाची तपासणी करणे हे जेव्हा जेव्हा अशा दंडाधिकाऱ्याला समयोचित वाटेल तेव्हा, दंडाधिकारी तो मृतदेह उकरावयास लावतील व त्याची तपासणी करेल.

(४) जेव्हा या कलमाखाली चौकशी करावयाची असेल तेव्हा, दंडाधिकारी, व्यवहार्य असेल तेव्हा, मृताच्या ज्या नातलगांची नावे व पत्ते माहित असतील त्यांना तसे कळवले जाईल व त्यांना चौकशीच्या वेळी उपस्थित राहण्याची मुभा देईल.

(५) पोटकलम (१अ) अन्वये चौकशी करणारा किंवा अन्वेषण करणारा न्यायदंडाधिकारी किंवा, महानगर दंडाधिकारी किंवा कार्यकारी दंडाधिकारी किंवा पोलीस अधिकारी, एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यापासून चोवीस तासांत मृतदेह तपासणी केली जाण्यासाठी सर्वात जवळच्या जिल्हा शल्यचिकित्सकाकडे किंवा राज्य शासन याबाबतीत नियुक्त करील अशा इतर अहर्ताप्राप्त वैद्यकीय व्यक्तीकडे पाठविण्यात येईल, तसे करणे कोणत्याही कारणासाठी शक्य नसल्यास ती कारणे लेखनमूद करण्यात यावी.

स्पष्टीकरण - या कलमात ,"नातेवाईक'' या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, पालक(आई-वडील), आपत्य भाऊ बहीण व पती वा पत्नी, असा आहे .

१. राज्यांनी तपास प्राधिकारणाल कोणत्याही संबंधित पक्षांना साक्ष देण्यास भाग पाडण्यासाठी पुरेसे अधिकार प्रदान करणे आवश्यक आहे (तरतूद 10).

२. विद्यमान कार्यपद्धती अपुऱ्या असताना किंवा अशा अपुरेपणाचे आरोप असताना नियुक्त आयोगाद्वारे पोलिसांच्या कथित गैरवर्तनाची स्वतंत्र चौकशी करण्याची तरतूद राज्यांना बंधनकारक आहे. आयोगाचे सदस्य या घटनेशी समबंधीत आसलेल्या व्यक्तींपासून स्वतंत्र असले पाहिजेत (तरतूद 11).

अतिरिक्त कायदेशीर, मनमानी आणि संक्षिप्त शिक्षा अंमलबजावणीच्या तपासासाठी आणि प्रतिबंधासाठी शिष्टाचार तत्त्वे आणि वैद्यकीय कायदेशीर मानके निश्चित करतो. प्रोटोकॉल विषयांवर सर्वसाधारणपणे सखोल मार्गदर्शन प्रदान करतो (१) चौकशीचा उद्देश (२) चौकशीची प्रक्रिया (3) गुन्ह्याच्या घटनास्थळावर प्रक्रिया करणे (४) पुराव्यावर प्रक्रिया करणे (5) तपासाचे मार्ग (६) वैयक्तिक साक्ष इ. मिनेसोटा प्रोटोकॉलच्या (शिष्टाचाराच्या) कलम - क मध्ये, आवश्यक चरणांची एक लांबलचक यादी सुचविली आहे, त्यापैकी काही खालीलप्रमाणे आहेत:

१ . ज्या भागात पुरावा आहे तो भाग जनतेसाठी बंद केला जावा;

२. घटनास्थळाची छायाचित्रे आणि त्या ठिकाणी असलेले प्रत्यक्ष पुरावे त्वरित घेतले पाहिजेत.

३. तपासकर्त्यांनी शरीराच्या स्थितीची त्वरित नोंद करावी;

---

३. शवविच्छेदन करणाऱ्यांना स्वतंत्रपणे आणि निःपक्षपातीपणे काम करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे(तरतूद 14).

४. पोलिसांच्या गैरवर्तनाचे साक्षीदार किंवा आरोप करणाऱ्यांचे संरक्षण करणे आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना तपासातील कोणत्याही सहभागातून दूर करणे राज्यांना आवश्यक आहे (तरतूद 15).

५. पीडितेच्या मृतदेहाच्या शवविच्छेदनादरम्यान स्वतंत्र पात्र प्रतिनिधींना उपस्थित राहू देण्याची विनंती करण्याचा अधिकार पीडित कुटुंबाला आणि कायदेशीर प्रतिनिधीला प्रदान करणे (तरतूद 16).

६. विशेषत:वापरलेल्या पद्धतींचा तपशील तसेच चौकशीतून निष्पन्न झालेल्या वस्तुस्थिती आणि कायद्याचे निष्कर्ष तत्काळ लिखित अहवाल सादर करण्याचे आवाहन करणे. यापुढे असे अहवाल जनतेसाठी जाहीर करणे आवश्यक आहे (तरतूद 17).

७. तपास करणाऱ्यांकडे पोलिसांनी केलेल्या हत्येच्या "प्रभावी तपासासाठी सर्व आवश्यक अर्थसंकल्पीय आणि तांत्रिक संसाधने उपलब्ध असणे " आवश्यक आहे.

४. बंदुका,अस्त्र , गोळ्या आणि काडतुसे यासारखी शस्त्रे ताब्यात घेऊन जतन केली जावीत.

५. बंदुकीच्या गोळ्यांचे अवशेष आणि ट्रेस मेटल शोधण्याच्या चाचण्या पीडितांच्या मृतदेहांवर आणि त्यात सहभागी असलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यांवर केल्या पाहिजेत;

६. संबंधित व्यक्तींच्या बोटांचे ठसे जतन केले जावेत.

७.साक्षीदारांकडून माहिती घेतली पाहिजे;८. घटनास्थळावरील सर्व व्यक्तींची ओळख पटवली जावी.

९. तपासकर्त्यांनी त्यांच्या घटणास्थळावरील प्रत्यक्ष भेटीदरम्यान केलेल्या कामाचा तपशीलवार अहवाल ठेवला जावा आणि नंतर खुलासा केला जावा;

१०. संदूषण आणि पुरावे नष्ट होण्यापासून रोखण्यासाठी पुरावा योग्यरित्या गोळा केला जावा, हाताळला जावा, बंद केला जावा, लेबल लावला जावा आणि सुरक्षित ठेवण्यात यावा.

३१. वरील चर्चेच्या प्रकाशात आणि मुंबई उच्च न्यायालयाने जारी केलेले निर्देश, एन. एच. आर. सी. ने जारी केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे, अपीलकर्त्याच्या सूचना-पी. यू. सी. एल., न्यायमित्र आणि भारत सरकार, राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांचा विचार करून, आम्हाला वाटते की संपूर्ण, प्रभावी आणि स्वतंत्र तपासासाठी प्रमाणित प्रक्रिया म्हणून मृत्यूच्या प्रकरणांमध्ये पोलिस चकमकीच्या तपासाच्या बाबतीत खालील अटींचे पालन करणे योग्य आहेः

(१) जेव्हा जेव्हा पोलिसांना गंभीर फौजदारी गुन्ह्याशी संबंधित गुन्हेगारी हालचाली किंवा क्रियाकलापांविषयी कोणतीही गुप्त माहिती किंवा टिप प्राप्त होते, तेव्हा ती काही स्वरूपात (शक्यतो केस डायरीमध्ये) किंवा काही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात लेखी केली जाईल.अशा नोंदींमध्ये संशयिताचा तपशील किंवा पक्ष कोणत्या ठिकाणी जात आहे हे उघड करण्याची आवश्यकता नाही.जर अशी गुप्त माहिती किंवा टिप एखाद्या उच्च प्राधिकरणाला प्राप्त झाली असेल, तर संशयिताचा किंवा ठिकाणचा तपशील उघड न करता ती काही स्वरूपात नोंदवली जाऊ शकते.

(२) वरीलप्रमाणे, गुप्त माहिती किंवा कोणत्याही गुप्त माहितीच्या प्राप्तीनुसार चकमक झाल्यास आणि पोलिस पक्षाने बंदुकीचा वापर केल्यास आणि त्याचा परिणाम म्हणून मृत्यू झाल्यास, त्या संदर्भात प्रथम खबरी अहवाल नोंदविला जाईल आणि तो कोणत्याही विलंब न करता संहितेच्या कलम १५७ अंतर्गत न्यायालयात पाठविला जाईल.संहितेच्या कलम १५७ अंतर्गत अहवाल पाठवताना, संहितेच्या कलम १५८ अंतर्गत विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन केले जाईल.

(३) घटना/चकमकीचा स्वतंत्र तपास सी. आय. डी. किंवा दुसऱ्या पोलीस ठाण्याच्या पोलीस पथकाद्वारे वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली (चकमकीत गुंतलेल्या पोलीस दलाच्या शीर्ष किमान एक पातळी वर) केला जाईल.चौकशी/तपास करणारे पथक किमान पुढील गोष्टींचा शोध घेईलः

(अ) बळीची ओळख पटविण्यासाठी; बळी गेलेल्या व्यक्तीची रंगीत छायाचित्रे घेतली पाहिजेत;

(ब) मृत्यूशी संबंधित रक्ताने माखलेली माती, केस, तंतू आणि धागे इत्यादींसह पुरावा सामग्री पुनर्प्राप्त करणे आणि जतन करणे;

(क) संपूर्ण नावे, पत्ते आणि दूरध्वनी क्रमांकांसह प्रत्यक्ष साक्षीदारांची ओळख पटवणे आणि मृत्यूसंबंधी त्यांची विधाने (संबंधित पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या विधानांसह) प्राप्त करणे;

(ड) मृत्यूचे कारण, पद्धत, स्थान (दृश्याच्या भौगोलिक रचनेचे स्थूल रेखाचित्र तयार करणे आणि शक्य असल्यास, दृश्याचे छायाचित्र/व्हिडिओ आणि कोणताही भौतिक पुरावा यासह) आणि मृत्यूची वेळ तसेच मृत्यू घडवून आणणारी कोणतीही आकृतिबंध किंवा प्रथा निश्चित करणे;

(ई) मृतांच्या अखंड बोटांचे ठसे रासायनिक विश्लेषणासाठी पाठवले जातील याची खात्री करणे आवश्यक आहे. इतर कोणतेही बोटांचे ठसे शोधले पाहिजेत, विकसित केले पाहिजेत, उचलले पाहिजेत आणि रासायनिक विश्लेषणासाठी पाठवले पाहिजेत;

(च) जिल्हा रुग्णालयात दोन डॉक्टरांनी शवविच्छेदन केले पाहिजे, त्यापैकी एक, शक्य तितका, जिल्हा रुग्णालयाचा प्रभारी/प्रमुख असावा. शवविच्छेदनाची चित्रफीत काढली जाईल आणि जतन केली जाईल;

(छ) बंदुका, प्रक्षेपक, गोळ्या आणि काडतुसे यासारख्या शस्त्रांचा कोणताही पुरावा घेऊन जतन केला पाहिजे. जेथे लागू असेल तेथे, बंदुकीच्या गोळीचे अवशेष आणि ट्रेस मेटल डिटेक्शनसाठी चाचण्या केल्या पाहिजेत.

(ह) नैसर्गिक मृत्यू, अपघाती मृत्यू, आत्महत्या किंवा हत्या हे मृत्यूचे कारण शोधून काढले पाहिजे.

(४) पोलिसांच्या गोळीबारात होणाऱ्या मृत्यूच्या सर्व प्रकरणांमध्ये संहितेच्या कलम १७६ अन्वये दंडाधिकारी चौकशी होणे आवश्यक आहे आणि त्याचा अहवाल संहितेच्या कलम १९० अन्वये अधिकार क्षेत्र असलेल्या न्यायिक दंडाधिकाऱ्यांकडे पाठविला जाणे आवश्यक आहे.

(५) स्वतंत्र आणि निःपक्षपाती तपासाबद्दल गंभीर शंका असल्याशिवाय राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचा सहभाग आवश्यक नाही.तथापि, या घटनेची माहिती विलंब न करता राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग किंवा राज्य मानवाधिकार आयोगाकडे पाठवली गेली पाहिजे.

(६) जखमी गुन्हेगार/पीडितेला वैद्यकीय मदत पुरवली जावी आणि दंडाधिकारी किंवा वैद्यकीय अधिकाऱ्याने त्याचे/तिचे जबाब नोंदवून तंदुरुस्तीचे प्रमाणपत्र दिले पाहिजे.

(७) प्रथम खबरी अहवाल आर., दिनदर्शिकेतील नोंदी, पंचनामा, रेखाचित्रे इ. संबंधित न्यायालयाला पाठविण्यात विलंब होणार नाही याची खातरजमा केली जावी.

(८) घटनेचा संपूर्ण तपास केल्यानंतर, संहितेच्या कलम १७३ अंतर्गत अहवाल सक्षम न्यायालयाकडे पाठवावा. तपास अधिकाऱ्याने सादर केलेल्या आरोपपत्रानुसार संपरीक्षा जलदगतीने पूर्ण केला पाहिजे.

(९) मृत्यू झाल्यास, कथित गुन्हेगार/पीडितेच्या जवळच्या नातेवाईकांना लवकरात लवकर कळवले पाहिजे.

(१०) पोलिसांच्या गोळीबारात मृत्यू झालेल्या सर्व प्रकरणांची सहामाही विवरणपत्रे पोलिक महासंचालक यांनी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाकडे कडे पाठवली पाहिजेत. सहामाही विवरणपत्रे अनुक्रमे जानेवारी आणि जुलैच्या १५ व्या दिवसापर्यंत एन. एच. आर. सी. पर्यंत पोहोचतील याची खात्री करणे आवश्यक आहे. शवविच्छेदन, चौकशी आणि जिथे उपलब्ध असेल तिथे चौकशी अहवालासह विधाने खालील स्वरूपात पाठवली जाऊ शकतातः

(१) घटनेची तारीख आणि ठिकाण.

(२) पोलिस स्टेशन, जिल्हा.

(३) मृत्यूला कारणीभूत ठरणारी परिस्थितीः

(अ) चकमकीत स्वसंरक्षण.

(ब) बेकायदेशीर सभा पसरण्याच्या दरम्यान.

(क) अटकेच्या प्रक्रियेत.

(४) घटनेतील संक्षिप्त तथ्ये.

(५) फौजदारी प्रकरण क्र.

(६) तपास संस्था.

(७) वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून दंडाधिकारी चौकशी/चौकशीचे निष्कर्ष

(अ) मृत्यूसाठी जबाबदार आढळल्यास विशेषतः पोलिस अधिकाऱ्यांची नावे आणि पदनाम उघड करणे; आणि

(ब) बळाचा वापर समर्थनीय होता की नाही आणि केलेली कारवाई कायदेशीर होती

(११) तपासाच्या समाप्तीनंतर, अभिलेखावर आलेले साहित्य/पुरावे असे दर्शवितात की मृत्यू हा भारतीय दंड संहितेच्या अंतर्गत गुन्ह्याच्या प्रमाणात बंदुकीच्या वापरामुळे झाला होता, तर अशा अधिकाऱ्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई त्वरित सुरू केली जावी आणि त्याला निलंबित केले जावे.

(१२) पोलीस चकमकीत मृत्यू झालेल्या पीडितेच्या वारसाना देण्यात येणाऱ्या नुकसानभरपाईच्या संदर्भात, संहितेच्या कलम ३५७ - अ अंतर्गत प्रदान केलेली योजना लागू करणे आवश्यक आहे.

(१३) संबंधित पोलीस अधिकाऱ्याने, घटनेच्या कलम २० अंतर्गत अधिकारांच्या अधीन राहून, तपास पथकाला आवश्यक असलेल्या इतर कोणत्याही सामग्रीसह, त्याची/तिची शस्त्रे न्यायवैद्यक आणि बॅलिस्टिक विश्लेषणासाठी समर्पण करणे आवश्यक आहे.

(१४) या घटनेची माहिती पोलीस अधिकाऱ्याच्या कुटुंबालाही पाठवली गेली पाहिजे आणि कुटुंबाला वकिलाच्या/समुपदेशनाच्या सेवांची आवश्यकता असल्यास ती दिली गेली पाहिजे.

(१५) घटनेनंतर लगेचच संबंधित अधिकाऱ्यांना बदल न करता पदोन्नती किंवा तात्काळ शौर्याची बक्षिसे दिली जाणार नाहीत. जेव्हा संबंधित अधिकाऱ्यांचे शौर्य संशयाच्या पलीकडे स्थापित होते तेव्हाच अशा बक्षिसे दिली जातात/शिफारस केली जातात हे कोणत्याही परिस्थितीत सुनिश्चित केले पाहिजे.

(१६) जर पीडित कुटुंबाच्या लक्षात आले की वरील प्रक्रियेचे पालन केले गेले नाही किंवा वर नमूद केल्याप्रमाणे कोणत्याही कार्यकर्त्याकडून गैरवर्तनाचा किंवा स्वतंत्र तपासाचा किंवा निःपक्षपातीपणाचा नमुना अस्तित्वात आहे, तर ते घटनेच्या ठिकाणावर प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रक्षेत्र असलेल्या सत्र न्यायाधीशांकडे तक्रार करू शकतात.अशी तक्रार केल्यावर, संबंधित सत्र न्यायाधीश तक्रारीच्या गुणवत्तेची तपासणी करतील आणि त्यात उपस्थित केलेल्या तक्रारींचे निवारण करतील.

३२. वरील मार्गदर्शक तत्त्वे पोलीस चकमकीतील गंभीर दुखापतीच्या प्रकरणांनाही शक्य तितक्या लागू असतील.

३३ . त्यानुसार, आम्ही निर्देश देतो की पोलीस चकमकीत मृत्यू आणि गंभीर दुखापतीच्या सर्व प्रकरणांमध्ये वरील आवश्यकता/निकषांचे काटेकोरपणे पालन केले पाहिजे आणि त्यांना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४१ अंतर्गत घोषित केलेला कायदा मानले पाहिजे.

.... भारताचे सरन्यायाधीश
(आर.एम. लोढा)

नवी दिल्ली;
२३ सप्टेंबर २०१४.

.... न्यायाधीश
(रोहिंटन फली नरीमन)

****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.